



Zsidók Kárpátalján

TÖRTÉNELEM ÉS ÖRÖKSÉG

APOSZTRÓF

ZSIDÓK KÁRPÁTALJÁN

TÖRTÉNELEM ÉS ÖRÖKSÉG
A DUALIZMUS KORÁTÓL NAPJAINKIG

HUNGARIA JUDAICA, 30

Sorozatszerkesztő Komoróczy Géza

Jews in Carpatho-Russ

History and Heritage from the Mid-19th Century to the Present

יהודים בקרפטו-רוס

הסטוריה וירושה מאמצע המאה ה-19 ועד ימינו

ZSIDÓK KÁRPÁTALJÁN

TÖRTÉNELEM ÉS ÖRÖKSÉG A DUALIZMUS KORÁTÓL NAPJAINKIG

Szerkesztette Bányai Viktória
Fedinec Csilla
Komoróczy Szonja Ráhel

MTA Társadalomtudományi Központ Kisebbségkutató Intézet

© Szerzők, 2013

© Szerkesztők, 2013

© Aposztróf Kiadó, 2013

Minden jog fenntartva. A mű egészének vagy részletének mechanikus, illetve elektronikus másolása, sokszorosítása, valamint információszolgáltató rendszerben való tárolása és továbbítása az Aposztróf Kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez kötött.

A térképeket készítette © Nagy Béla, 2013

Képszerkesztő • Toronyi Zsuzsanna

Első borítón: A munkácsi héber gimnázium diákjai a várat rajzolják, fénykép, 1930-as évek (Magyar Zsidó Levéltár)

Hátsó borítón: Faúsztatók a Tiszán, képeslap (Yitzhak Livnat gyűjteménye)

Borítóterv és tipográfia • Környei Anikó

Tördelő • Szalai Éva

A könyv megjelenését Yitzhak Livnat támogatta.

Felelős kiadó: Nagy Milada és Heteyi László

Nagy és Heteyi Kft. – Aposztróf Kiadó

H-1161 Budapest, Rákóczi út 36.

www.aposztrorf.hu

Nyomdai kivitelezés: Print Invest Magyarország-H Zrt.

Felelős vezető: Ványik László elnök igazgató

ISBN 978-615-5056-37-6

ISSN 0865-1345 (Hungaria Judaica)

Tartalom

BEVEZETŐ	7
1. A DUALIZMUS KORA	13
1.1. Demográfiai változások • KONRÁD MIKLÓS	15
1.2. Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok • CSÍKI TAMÁS	27
1.3. Nyelvhasználat • KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL	37
1.4. Rabbik, irányzatok, közösségek • MISLOVICS ERZSÉBET	45
1.5. A haszidizmus megjelenése és terjedése • MISLOVICS ERZSÉBET	58
1.6. Hagyományos és modern zsidó oktatás • BÁNYAI VIKTÓRIA – VARGA BÁLINT	69
1.7. Értelmiség, világi iskolázás és elitképzés • KARÁDY VIKTOR	78
1.8. Héber nyomdák, könyvkultúra • KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL	85
1.9. Vallási élet, önszerveződés: Egyletek, szervezetek • CSÍKI TAMÁS	95
1.10. Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz • KONRÁD MIKLÓS	106
2. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK	127
2.1. Nagyhatalmi orientációk és a Csehszlovák Köztársaság berendezkedése • FEDINEC CSILLA	129
2.2. Ruszinok, magyarok, zsidók: Demográfia és interetnikus viszonyok • FEDINEC CSILLA	136
2.3. Gazdasági helyzet, foglalkozási összetétel • ZIMA ANDRÁS – GLÄSSER NORBERT	148
2.4. Politikai választások és kulturális orientációk • FEDINEC CSILLA – SZARKA LÁSZLÓ	156
2.5. A kárpátaljai cionista mozgalom sajátosságai • FEDINEC CSILLA – SZARKA LÁSZLÓ	165
2.6. Oktatásügy • BÁNYAI VIKTÓRIA	173
2.7. Rabbik, közösségek, belviszályok • KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL	184
2.8. Kárpátaljai zsidó sajtó • KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL	196
2.9. Zsidók a magyar közéletben a helyi magyar sajtó tükrében • FILEP TAMÁS GUSZTÁV	207
2.10. Kárpátalja a budapesti zsidó sajtóban • GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS	214
2.11. A romániai Máramaros zsidósága • GIDÓ ATTILA	221

3. HOLOKAUSZT KÁRPÁTALJÁN	227
3.1. Visszacsatolás, iparrevízió, földbirtok-kisajátítás • FROJIMOVICS KINGA	229
3.2. Állampolgárság-revízió: Deportálás 1941–1942-ben • FROJIMOVICS KINGA	240
3.3. Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat • B. STENGE CSABA	249
3.4. Gettósítás és deportálás 1944-ben • FROJIMOVICS KINGA	257
4. A MARADÉK KÖZÖSSÉG	265
4.1. Visszatérők, elvándorlók, betelepülők • FEDINEC CSILLA – OFICINSZKIJ ROMÁN	267
4.2. Szovjet múlt • FEDINEC CSILLA – OFICINSZKIJ ROMÁN	276
4.3. Ukrajnai jelen • FEDINEC CSILLA – OFICINSZKIJ ROMÁN	284
5. ÖRÖKSÉG	291
5.1. Kárpátaljai zsidó temetők • BACSKAI SÁNDOR	293
5.2. Kárpátaljai zsinagógák építészete • KLEIN RUDOLF	303
5.3. Zsidó dallamok: Nincstelének a végeken • FRIGYESI JUDIT	319
5.4. Kárpátaljai irodalom mint <i>jizkor</i> -irodalom • HORVÁTH RITA	328
5.5. Nosztalgikus Kárpátalja-emlékezet • VINCZE KATA ZSÓFIA	336
5.6. „Erdő népe”: A ben-semeni találkozók • SHIRI ZSUZSA	345
5.7. Úgy, mint az óhazában: Újrateremtett közösségek • GLÄSSER NORBERT	347
 JEGYZETEK	 353
KRONOLÓGIA • FEDINEC CSILLA	407
FOGALOMTÁR	429
MUTATÓK	
Személynevek	435
Helynevek	443
KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	449
A KÖTET SZERZŐI	455

Bevezető

A térség, amelyet a magyar közbeszédben, valamint társadalomtudományi szakirodalomban általános értelemben Kárpátalja néven ismerünk, az első világháború végén szerveződött csak egységes politikai és közigazgatási régióvá, előtte a történelmi Magyarország egy része volt. Zsidó – és ruszin – történelmi, valamint kultúrtörténeti szempontból azonban a térség egységes és sok szempontból egyedi a kezdetektől fogva. Könyvünk Kárpátalja zsidó történelmét vizsgálja: a zsidók történelmét és történelmi örökségét Kárpátalján, a dualizmus korától napjainkig.

Az első világháborút lezáró versailles-i béke értelmében Magyarországtól elcsatolt területek zsidóságának története meglehetősen elhanyagolt fejezet a történeti és a judaisztikai kutatásban és szakirodalomban egyaránt. Jelentősebb és számottevő eredmények egyedül a Romániához került területek vonatkozásában születtek; ezek főképp Erdélyből elszármazott izraeli, illetve a rendszerváltás óta eltelt időben kolozsvári kutatók érdemei. Azonban Kárpátalja, Délvidék, de még Szlovákia tekintetében is sokkal kedvezőtlenebb a kép; ezekben a térségekben hiányoznak a régió zsidóságával foglalkozó, megfelelő háttérrel rendelkező egyetemi és akadémiai kutatóközpontok is.

Kárpátalja zsidóságáról alig-alig létezik érdemi szakirodalom magyarul és a térség nyelvein, de csekély az angol és héber nyelvű anyag is. A meglévő munkák – a szerzők személyét, érzelmi involváltságát tekintve – gyakran összefolynak az emlékkönyvek, emlékiratok erősen változó színvonalú tömegével. Az emlékezés pedig döntően a vészkorszak időszakára koncentrálnak, sokszor visszamenőleg átírva, illetve felülírva az azt megelőző évtizedek, a Csehszlovák Köztársaság és a Trianon előtti magyar fennhatóság emlékezetét is.

Jelen kötet több szerző műve: a térséggel, illetve a zsidó kultúrával és történelemmel foglalkozó elismert magyarországi, izraeli, ukrainai, romániai kutatóké.

FÖLDRAJZI ÉS POLITIKAI RÉGIÓ

A térség, amelyet Kárpátaljaként ismerünk, az Északkeleti-Kárpátok déli oldala; visszavetítve az 1918-at megelőző időszak térképére, a történelmi Magyarország Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéinek nagyobb részét teríti be. 19. századi térképeken, Zemplénnel kiegészülve, ezt a régiót az Északkeleti-Felvidéknek is nevezték.

„Az Északkeleti-Kárpátokban nagyon sok eső esik. [...] Ez az oka annak, hogy a Tiszának olyan hatalmas árvizei szoktak lenni, mert ez a nagyon esős hegyvidék egész területében a Tisza vízgyűjtő területéhez tartozik. [...] A völgylejtők olyan meredek, hogy ott földművelésről szó sem lehet. Az erdő mindenütt leér a hegytetőkről a folyó völgyének keskeny síkságig. [...] Ezekből a szűk, majdnem lakatlan, erdős völgyekből lerohanó kis folyók a homokkőhegyek lábánál kijuthatnának az Alföldre, ha nem állná útjukat egy pompás vulkánoszorozat. [...] A Vihorlát köztük az első, aztán folytatódik a sorozat délkelet felé s Nagybánya fölött, mint pompás piramis koronázza az erdős hegyek tetejét. [...] A vulkánoszorozat és a homokkőhegység belső lejtője közt hosszú, mély völgy húzódik végig. Homonnától egészen Máramarosszigetig. Ebbe a hosszú völgybe tévednek bele a Kárpátokról lejtő patakok s nem tudnak mindjárt az Alföldre jutni. Jobbra-balra keresik az utat kifelé, míg végre egyesülnek többen s így találnak valami kijárást a vulkánok közt. [...] Gyönyörű helyek ezek a kijáratok, a vulkánok meredek lejtői közt. [...] Amikor az Alföld felől közeledünk az Északkeleti-Felvidékhez, mindjárt észrevevesszük, hogy más az Alföld jellege is itt, mint a többi részen. [...] Gyönyörűen fekszik Munkács a völgy nyílásában [...] Ugyanilyen szép helyen van Ungvár, az Ung kijárójában; Homonna a Laborc és Nagyszőlős a Tisza kijárójában. Mindegyiknek megvan az a földrajzi jelentősége [...]”

[Cholnoky Jenő, „Az Északkeleti-Felvidék”, *Turisták Lapja*, LI: 4 (1939. ápr.), p. 165.]

Kárpátalja – a politikai egységének és identitásának kialakulása óta eltelt időszakban – több állam fennhatósága alá tartozott, és az idők során földrajzi kiterjedése, területének nagysága is sokszor változott. Ráadásul több etnikumnak is otthona: legszámottevőbb népességei a szláv (elsősorban ruszin, ukrán, orosz), a magyar, a cigány, Máramarosban a román, illetve 1945-ig az egész régióban a zsidó lakosság voltak.¹ Kárpátalja pontos definícióját a történelem során jelentősen meghatározták etnikai-regionális tényezők is – a régió zsidóságának története sem vizsgálható csak a mindenkori politikai határok keretei között.

A politikai, etnikai és történelmi több-rétegűség azt eredményezte, hogy a régiónak korszakonként változott a hivatalos neve – azt mindannyiszor befolyásolta az éppen aktuális főhatalmat gyakorló ország ideológiai irányultsága, politikai központjából szemlélt földrajzi elhelyezkedése.

A régió politikai megszervezésére² az első kísérlet a Magyar Népköztársaság időszakában, Károlyi Mihály miniszterelnöksége alatt történt. 1918 decemberében „Ruszkra Krajna” néven [„ruszin vidék”; krajna: „végvidék, határterület”] néptörvénnyel létrehozták a ruszin autonóm területet. Ruszka Krajna pontos határainak kijelölésére azonban – a háborús körülmények miatt – nem került sor. A térség

autonóm státusát megerősítette a Magyarországi Tanácsköztársaság alkotmánya is 1919-ben, de gyakorlati jelentősége ennek sem volt, hiszen a régióban már korábban megkezdődött a csehszlovák és a román hadsereg térfoglalása.

Az 1919. szeptember 10-i saint-germaini békeszerződéssel a régiót „Podkarpatszka Rusz” [„Podkarpatská Rus”, azaz: „Kárpátaljai Oroszország”] néven a Csehszlovák Köztársasághoz csatolták. Ekkor már pontos határai voltak a térségnek, 12 617 km² területtel. A magyar politikai és közbeszédben az 1920-as években leginkább „Ruszinszko”, az 1930-as években egyre gyakrabban „Kárpátalja” néven emlegették. Maga a „Kárpátalja” kifejezés földrajzi értelemben már a 19. század második felétől



Turista menedékház Tiszabogdány mellett, 1930-as évek

használatos volt, de csak ekkor, az első Csehszlovák Köztársaság idején nyert politikai tartalmat. A saint-germaini szerződésbe és a csehszlovák alkotmánylevélbe is belefoglalt autonómiát a régió azonban közel két évtizeden keresztül nem kapta meg ténylegesen.

1938. október 11. – 1939. március 20. között a térség már Cseh-Szlovákia (a második köztársaság) kötelékébe tartozott, és ekkor, 1938. november 22-től, törvénnyel is elismert autonóm terület lett. Hivatalos neve „Karpatszka Ukrajina” („Karpats’ka Ukrai’na”, azaz: „Kárpáti Ukrajna”) volt, területi kiterjedése 11 094 km². 1939. március 15-én autonóm kormánya független állammá kiáltotta ki, nemzetközi elismerés nélkül.

Az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel a revízió keretében Magyarország visszaszerezte a volt Felvidéket, közte Kárpátalja területéből egy 1523 km²-nyi, többségében magyarok lakta határ menti sávot is, melyet közigazgatás tekintetében a Trianon előtti vármegyékhez tagolt be. Majd 1939. március 14–20. között Magyarország katonai erővel visszafoglalta a többségében ruszinlakta vidéket is, de ezt a területet már nem tagolta be a történelmi vármegyékhez, hanem sajátos közigazgatási egységet szerveztek itt meg „Kárpátaljai Kormányzóság” néven, a ruszin autonómia ígéretével. A kormányzóság területi kiterjedése többször változott (befolyásolta például a második bécsi döntés is) 11 500–12 171 km² között. A törvényben garantált autonómiával azonban – a közkeletű hiedelemmel szemben – ekkor sem rendelkezett a régió.

Újabb fordulattal, 1944 októberétől a régió szovjet befolyási övezet lett, „Zakarpatszka Ukrajina” [„Zakarpats’ka Ukrai’na”, azaz: „Kárpátontúli Ukrajna”] néven. Az 1945 nyarán megkötött szovjet–csehszlovák egyezmény értelmében 1946. január 22-től a Szovjetunió, azon belül az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság, 1991. augusztus 24-től pedig Ukrajna közigazgatási egysége (megyéje) „Zakarpatszka oblaszty” [„Zakarpats’ka oblast”, azaz: „Kárpátontúli terület”] néven, területi kiterjedése mintegy 12 800 km².

A szovjet időszakban a „Kárpátalja” elnevezés használatát tiltották, mert az a Kárpátaljai Kormányzóság, azaz a revízió időszakára emlékeztetett; az 1980-as évek végétől azonban magyarul ismét szabadon használható, bár nem hivatalos elnevezés. Ennek megfelelően a közbeszédben ma az elfogadott megnevezése a régiónak magyarul „Kárpátalja”, illetve ukránul „Zakarpattya” [„Kárpátontúl”]. A nemzetközi szakirodalomban a térség megnevezése változó, és gyakran függ az adott nyelv hagyományától, a mű jellegétől. Angolul a „Carpatho-Russ”, illetve a „Subcarpathia” és a „Transcarpathia” a leggyakoribb kifejezések, németül a „Karpato-Ukraine” és a „Transkarpatien”, franciául pedig az „Ukraine Subcarpathique”. A zsidók a térségre általában az éppen hivatalos politikai terminológiát használták, illetve annak héber és jiddis formáját: a történelmi Magyarország idejében a vármegyék nevét, később az éppen aktuális állami elnevezést; a modern irodalomban héberül a legelterjedtebb a „Karpato-Rusz” kifejezés.

A KÖNYV TERMINOLÓGIÁJA

A bevett magyar terminológiának megfelelően könyvünkben a „Kárpátalja” elnevezést használjuk – a szó kulturális, történelmi és judaisztikai szempontból lehető legtágabb értelmében, s nem a mindenkori politikai határokhöz kötve.

A régió településeire – a könyv nyelvéhez és témájához igazodva – általában a magyar elnevezéseket használjuk, illetve a település nevének a zsidók körében bevett magyar változatát. Így Máramarossziget például „Sziget” néven szerepel a könyvben sokszor – ahogy a várost az ottani zsidók minden nyelven ismerték, és ismerik mind a mai napig. Az egyes haszid dinasztikák és udvarok kapcsán is az általuk használt településnevet preferáltuk, így a Szaplencáról eredő haszidok például „szpinkai” haszidokként szerepelnek. A könyv végében található helynévmutatóban minden esetben feltüntetjük a települések magyar nevét, a mai hivatalos megnevezését, illetve a leggyakoribb zsidó (héber / jiddis) nevét is.

Témájából adódóan a könyvben sok héber és jiddis szó, a zsidó élet történelmével és mindennapjaival kapcsolatos kifejezés található. Ezek esetében igyekeztünk figyelembe venni a térség zsidósága, illetve a mérvadó szakirodalom szóhasználatát is. Ezért írjuk például a könyvben az „orthodox” szót a hivatalos helyesírástól eltérő módon – követve azt, ahogy a hitközségek maguk ezt használták mindig is. És ennek az elvnek megfelelően a héber szavak esetében általában preferáltuk a jiddises ejtést – a sztenderd jiddis dialektus szerint átírva, követve a magyar helyesírás szabályait.

A zsidó vallási terminológiának átvettük a magyar nyelvben meghonosodott formáját. Egyébként pedig a héber szavak és nevek írásmódja egységesen a mai „izraelies” kiejtést követi.³ Ettől a gyakorlattól csak idézetekben tértünk el, ahol megtartottuk az eredeti írásmódot. A végjegyzetekben pedig a jiddis nevek és címek a nemzetközi tudományos szakirodalomban általánosan elfogadott angolos, úgynevezett „YIVO-átírást” követik.

A KÖNYV SZERKEZETE

A kötetet a nagyszülősi származású Yitzhak Livnat (Weiss Sándor) álmodta meg, kezdeményezte, pártfogolta és támogatta. Közös célunk az volt, hogy többszerzős monográfiát szerkesszünk – a kérdéssel kapcsolatban rendelkezésre álló tudás legjavának foglalatát adva, ugyanakkor nem feledkezve meg fontos szakmai kritériumokról, valamint lehetőleg – jó értelemben véve – a laikus olvasók számára is befogadható módon.

Eredeti elképzelésünk olyan kötetről szólt, amelyben a kezdetektől napjainkig minden korszakot egységes szerkezetben és felfogásban tárgyalunk. Világossá vált azonban, hogy a korai időszak bemutatása nehézségekbe ütközik. Kárpátalja térsége zsidó történelmének a dualizmus kora előtti időszakával semmilyen szakirodalom nem foglalkozott korábban. Különböző helyeken szétszórt, ismeretlen források véletlenszerűen bukkantak csak fel. Ráadásul a korszak történelmi, nemzetiségi és ideológiai kontextusa és megítélése sem olyan egyértelmű, mint a későbbi időszakok esetében. Idővel és aprólékos kutatómunkával adatok és források olyan gazdagsága bontakozott ki, amelyek bemutatása már szétfeszítették volna jelen kötet kereteit – Komoróczy Géza kutatása a korai időszakról, a 16. századi kezdetektől a 19. század közepéig, önálló kötetben fog megjelenni.

Könyvünk a 19. század közepétől vizsgálja a térség zsidó történelmét és kultúráját. Az első négy fejezete kronológiai sorrendben halad: az első fejezet a dualizmus korával foglalkozik, a magyar (osztrák–magyar) korszakkal; a második a két világháború közötti, csehszlovák érával; a harmadik fejezet a vészidőszak eseményeivel; a negyedik fejezet pedig a második világháború utáni idősakkal, a szovjet, majd az ukrán évtizedekkel. A fejezeteken belüli alfejezetek szólnak történelmi eseményekről, politikáról, demográfiai változásokról, iskolákról és oktatásról, nyelvhasználatról, sajtóról, a zsidó társadalom belső rétegződéséről, a környező népeiségekkel kialakított viszonyáról. Az ötödik, utolsó fejezet a kárpátaljai zsidóság kulturális örökségét mutatja be: fennmaradt temetőket, zsinagógákat, a kárpátaljai zsidó zenei és irodalmi örökséget, valamint a világban szétszórt kárpátaljai származású közösségeket, azok emlékezetét.

A főszöveget a könyvben végig gazdag adalékanyag kíséri és egészíti ki. Illusztrációként több mint 50 képet tartalmaz a kötet – főképp korabeli képeslapokat, fényképeket és címlapokat; ezek forrását a kötet végén képjegyzékben közöljük. Továbbá mozgókép- és hanganyagot is mutatunk be, QR-kódok segítségével. Szövegdobozokban

a főszöveghez kapcsolódó érdekes, színes idézetek, anekdoták, adatok szerepelnek. A könyvborítón belüli színes térképek a határvonalak változásának megértésében, az örökség helyszíneinek követésében nyújtanak segítséget, a könyvön belüli térképek pedig a térség népességének alakulását, a városok zsidó örökségét mutatják be. A kötet végén szereplő fogalomtár a zsidó (héber és jiddis) szavakat magyarázza – ezeket minden fejezetben első előfordulásakor nyíllal megjelöltünk, ezzel is segítve az olvasót. A köztörténeti kontextust pedig kronológiai összefoglaló biztosítja.

A kárpátaljai zsidók a közkeletű vélekedés szerint mind galíciai menekültek voltak, →kaftános és pajeszos haszidok, szegénységben és buzgó vallásosságban, szegregáltan éltek, távol a világi kultúrától. Célunk ezzel szemben a sokféleségük bemutatása volt. A kötetből megismerhető a kárpátaljai zsidók gazdag kulturális hagyatéka: soknyelvűségük, iskoláik, könyveik, sajtójuk. Külön hangsúlyt fektettünk a belső rétegzettségre, a generációs csoportok és irányzatok szerinti különbségekre. Egyértelművé válik: a kárpátaljai zsidó társadalomnak is több rétege volt, sokféle lehetséges kulturális választással és életúttal. Szerzők és szerkesztők mindvégig kulcskérdésnek tekintették a hatalomváltásokra adott reakciókat, az önszerveződés formáit és lehetőségeit, az elitstratégiákat, a népi, nyelvi és nemzeti identitások kialakulását. Igyekeztünk figyelembe venni a regionális megközelítés sajátosságait (a nemzeti narratívák létét egymás mellett és egymással szemben), illetve lehetőség szerint (fel)oldani a „szegregált történelem” dichotómiáját, és összhangba hozni a többség és a kisebbség szempontjait.



Munkácsi városkép, 1930-as évek